

Explaining the Role of the Sky in the Architectural Space by Reading It in the Poems of Prominent Iranian Poets

Zahrasadat (Homa) Hosseini

Assistant Professor of Architecture Department, Islamic Azad University, Qom Branch, Qom, Iran. E-mail: zs.hosseini@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
10 January 2024
Received in revised form:
6 May 2024
Accepted:
12 May 2024
Published online:
30 March 2025

Keywords:
Architecture, the Existence
and Manifestation of the
Sky, Prominent Poets,
Areas of Human Life

ABSTRACT

The sky, one of the manifestations of nature and as the place where blessings descend, has always been of interest to humans. The effect of the sky on the material, psychological and spiritual aspects of human life has been revealed in the works of many artists, including poets and architects, and based on this, this theoretical research aims to investigate the role of the sky and its manifestations in the poems of prominent Iranian poets and its influence. on the physical, mental and spiritual dimensions of man, by examining the amount and type of the presence and manifestation of the sky in the poems of some poets with a qualitative approach, in a descriptive-analytical way and logical reasoning with evidence from library sources, to answer the question that the mental images of the sky in Which aspect of human life, material, psychological and spiritual, have the poems of prominent poets emphasized the most, and how has it been manifested in the architectural space? The findings show that prominent poets of the 6th to 8th centuries of AH, including Anuri, Khaqani, Saadi, Rumi and Hafez, in some of their poems, while emphasizing the provision of human needs by the sky from the material, psychological and spiritual dimensions, the role of the sky in one of these Dimensions have had more attention and emphasis. As a result, just as in the poems of prominent poets, the spiritual dimension of the sky, compared to the material and psychological dimension, has assigned the highest share in meeting the needs of man, architects, like poets, in addition to paying attention to the material and psychological needs of man, also consider his spiritual needs. also provided by the presence and manifestation of the sky in the architectural space.

Cite this article: Hosseini, Zahrasadat (Homa). (2025). Explaining the Role of the Sky in the Architectural Space by Reading It in the Poems of Prominent Iranian Poets. *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(44), 95-116. <http://doi.org/10.22111/jllr.2024.47690.3220>

1. Introduction

The presence of natural phenomena in Persian literature has been the first and most influential source of the effervescent and tangible writings and poems of writers and poets of this country. The gentle soul of poets and writers has flourished in these natural manifestations in various subjects and has been exhibited in their works. Examining this issue shows the importance of the presence of natural phenomena, including the sky, which is the subject of this research, in the poetry and literature of Iran. On the other hand, man, as a being surrounded by his surroundings, is forced to live in a self-made environment, in order to create comfort and peace in it, he needs the presence or manifestation of the same natural manifestations in the structure of his living space. Therefore, if we examine the correlation between the two arts of poetry and architecture from the past to the present, in a back and forth cycle, we can acknowledge that poetry expresses the environmental realities in a mental way and architecture can be the ground for the presence and manifestation of mental images into objective images for Responding to human needs from the material, psychological and spiritual dimensions. One of the natural manifestations, which is sometimes used in real form and sometimes as a manifestation or symbol in poems and literature, is the sky. Many poets have mentioned the theme of the sky in different dimensions in their poems, among them the poems of Anuri, Khaqani, Molana, Hafez, Saadi and some other poets have been analyzed due to the diversity of the use of the word sky and its derivatives, and they are trying to answer this question. It shows how the mental images of the sky in the poems of the ancient poets have been reflected in the objectification of the presence and manifestation of the sky in architectural works and can have an effect on the material, psychological and spiritual spheres of man.

2. Research Method

The current research is a theoretical research with a qualitative approach: to understand the phenomena from a holistic and all-round perspective (Groot and Wang 1386: 14), in a descriptive, analytical and logical reasoning manner, the quality and quantity of the presence of the sky in some of the poems of the ancient poets. The view of the effect of the presence of the sky on meeting the needs of Maslow's pyramid has been evaluated in three areas: material, psychological and spiritual. In this way, by selecting poems from advanced poets such as Anuri, Hafez, Khaqani, Saadi, Ferdowsi and Rumi who have the highest use of the word sky in their poems, the views of the mentioned poets regarding the material, psychological and spiritual dimensions and areas with The subgroup of Maslow's pyramid is examined and the degree of responsiveness of the sky to human needs is weighted. It should be mentioned that due to the wide range of synonyms or metaphors of the sky that were mentioned at the beginning of the theoretical foundations of the research, in this research, in the mental part of the poems, only the word sky was evaluated and in the objectification of the existence of the sky in architecture, Analogous words from the sky such as circle, dome, moqrans and congress are used.

3. Discussion

The sky, which in Persian poetry and literature has various forms, such as a wheel, a circle, a revolving dome, a silver porch, an enamel umbrella, a gold-plated umbrella, a lapis lazuli cup, a fantasy lantern, a rotating lantern, a lapis lazuli cage, a lapis lazuli bend, lapis lazuli lapis lazuli, a pelvis Emerald, Janstan Dome, Hanging Bahr, Lapis Lazuli Orb, Abgun Umbrella, Turquoise Throne, Blue Shade, Lotus Arch, Tasht Ngun, etc. are used (Yaghmai 2018) and "the Persians called him ``Asman" which means like an ace (mill)) from the direction of his movement" (Biruni 1387: 58), in the mythic narrative, "the firstborn of creation" (Faranbigh 1369: 39) and the symbol of "his virility and fertility power and his marriage with the mother of the earth" (Zamardi 1382: 5) . Also, Asman is the name of the twenty-seventh day of every solar month in ancient Iran (Moin 1386: 46) and according to them, "Asman" is a very holy day, and if a child is born on this day, his footsteps will be auspicious and as the saying goes. Ferdowsi: "The mist of Bahman and the sky was day / that my fortune was victorious with this letter" (Yaghmai 2018). Through historical and mythological study, it becomes clear that the attributes and characteristics that poets attribute to the sky are not only derived from poetic taste and from the category of metaphor; Rather, all of them are rooted in very old beliefs that have been carried over by language and reached these poets and have been reflected in their poetry (Rezaei and Khatami 2015: 76). The representation of the sky in art, including poetry, can express the effect of its existence on human health from a physical, mental, and spiritual point of view

and show the importance of the presence or manifestation of the sky in the space of human life. To prove this issue more precisely, two views have been overlapped, one is the western view based on Maslow's pyramid of needs and the other is the Islamic view based on human areas. In Maslow's pyramid, there is a hierarchy based on which the meaning of each level is limited to higher levels (Safaeipour et al. 1392: 15). Since many schools of thought only emphasize on the material aspects and as a result on the material needs of man, and such thoughts classify the needs of man into different degrees, they consider the condition of feeling the need of man to each level (higher levels) to satisfy the needs of the lower level (Naghizadeh 2011: 39), to complete that view, all three areas of human existence, including the material, mental and spiritual areas, have been considered. In the same way, by examining both views in many works of poets, according to the tables presented, the sky has a material attitude towards the sky, referring to the physiological and security needs. It is also seen in the poems of many old poets, considering the psychological aspect of the sky, in terms of providing security, social and respect needs. And finally, the spiritual sky is seen in the works of many ancient poets by motivating people for individual respect, social respect, self-esteem and self-realization and communicating with the upper world to meet all material and spiritual needs. On the other hand, the manifestations of the sky in Persian poetry and architecture can also be seen in the form of words and symbols such as circle, congress, moqrans, dome.

4. Conclusion

The sky, since the beginning of man, has always been a manifestation of mystery and in all religions, myths of nations and the attitude of primitive man to contemporary man, it is a manifestation of boundlessness and power. This attitude has explained the sky in non-religious and non-mythical experience as a mysterious and inaccessible subject and for religious experience or mythological beliefs, in addition to the mentioned cases, it is a sacred subject and the place of gods. By examining the role of the sky and its manifestations in the poems of ancient poets and its vital impact on the human psyche, Table 5, which shows the weighting of the presence of the sky in Iranian poems from the perspective of material, psychological and spiritual fields, by examining the mental and objective symbols of the sky, It explains the amount of presence of the sky in the material and physical sphere, 31% and in the provision of the mental sphere, similar to the material sphere, 31% and in the provision of the spiritual sphere, 38%. Among the poets, Anwari and Ferdowsi paid the most attention to the material and psychological aspect of the sky, and Rumi has the most spiritual view of the sky. As a result, Iranian architects based on the poets' mental images of the sky, the material, psychological and spiritual presence and manifestation of the sky respectively through the frame of the sky in courtyards, porches, congresses, moqrans and domes, from the lowest levels of human needs based on Maslow's pyramid. That is, they have portrayed the physiological need to its highest level, i.e. self-actualization. It is also suggested that, considering the importance of the presence of the sky in human life, topics such as: the relationship between the presence of the sky in the architectural space and contemporary poems, the effect of words synonymous with the sky in the poems on the formation of the idea of designing signs of the manifestation of the sky in architecture, should be investigated in future researches.

5. References

- Akbari, F., & Pournamdarian, T., & Shirazi, A.A., & Ayatollahi, H. (2010). Spiritual Knowledge and Geometric Codes. *Research Journal of Persian Language and Literature*, Volume 4, Issue 13, 1-22.
- Allami, Z. (2007). Father's Sky and Mother's Earth in Iranian Mythology and Persian Poetry. *Al-Zahra University Humanities Journal*, Volume 17, Issue 66, 119-144.
- Amirkalaei, I., & Taghavi, E., & Sanaei, Z. (2014). *Traces of Poetry in Architecture and their Relationship with each other*. the second international congress on structure, architecture and urban development.
- Anwari, M.B.M. (2015). *Divan*. Corrected by Parviz Babaei. Tehran: Negah Publications.
- Biruni Khwarazmi, A. M. B. A. (2008). *Al-Tafhim Lawael Sanaa al-Tanjim*. Tehran: Homa publishing company.
- Dubucour, M. (1997). *Les symboles vivants*. Translated by: Jalal Sattari. Tehran: Nashr-e-markaz.
- Farnbagh, D. (1990). *Bundahishn*. Translation: Mehrdad Bahar. Tehran: Tos Publications.

- Groat, L., & Wang, D. (2007). *Research Methods in Architecture*, Translated by: Alireza Ainifar. Tehran: University of Tehran.
- Hafez Shirazi, S.M. (2014). *Divan*. Edited by Ghani-Qazvini. Tehran: Qoqnous Publications.
- Karbalai Hosseini Ghiathvand, A., & Ayvazian, S., & Shekari, S. (2017). Comparative study of the common language of poetry and architecture in the 7th to 9th centuries AH in Iran. *Scientific Association of Architecture and Urban Planning*, Volume 8, Issue 13, 181-195.
- Khamsi Hamaneh, F. A. (2012). A Survey on Similarities between Architecture and Literature. *Chidman*, Volume 2, Issue 4, 167-160.
- Khaqani Sherwani, A. B. B. A. (2022), *Divan*. Edited by Mohammad Reza Barzegar Khaleghi. Tehran: Zovar Publications.
- Maddpour, M. (1995). *Manifestations of Spiritual Wisdom in Islamic Art*. Tehran: Amirkabir Publications.
- Maulvi Rumi, J. M. (2009). *Shams Tabrizi's Generalities*. Corrected by Badial Zaman Forozanfar. Tehran: Payam Adalat.
- Moein, M. (1386). *Farhang Moin*. Tehran: Zarin Publications.
- Mousavi Haji, S. R., & Sharifi, M., & Shafii Far, F. (2012). An Archaeological approach to the recognition of practical and spiritual concepts of architectural elements of the Islamic era based on Hafez Shirazi's Divan of Poems, *Anthology Journal*, Volume 2, Issue 3, 45-60.
- Naghizadeh, M. (2001). Fields of Life and Levels of Art. *Nameh Farhang*, Volume 9, Issue 42, 157-167.
- Nasr, S. H. (1996). *Islamic Art and Spirituality*. translated by: Rahim Ghasemian. Tehran: Department of Religious Studies of Art.
- Pakzad, M., & Shoaee, M. (2020). Survey on Persian literature till Jami and analyzing the word architect and architecture. *Lyrical Literature Research Journal*, Volume 18, Issue 34, 29-46.
- Pope, A. (1986). *Iranian Architecture, the Victory of Shape and Color*. Translation: Karamatullah Afsar. Tehran: Yasavoli Publications.
- Rezaei, M., & Khatami, S.H. (2015). Metaphorization of the word sky in classical Persian poems. *Research Poetry (Bostan Adeb)*, Volume 8, Issue 29, 71-94.
- Saadi, M.M. (2000). *Saadi's Generalities*. Edited by Bahaoddin Khorramshahi. Tehran: Dostan Publishing House.
- Shaistafar, M. (2009). Interaction of architecture and Persian poetry in Timurid and Safavid buildings. *Islamic Art Studies*, Volume 6, Issue 11, 79-104.
- Shultz, Ch. N. (2013). *Genius loci*. Translated by: Mohammad Reza Shirazi, Tehran: Rokhdad New Publications.
- Zomordi, H. (2003). *Comparative Criticism of Religions and Myths*. Tehran: Zavar.

تبیین نقش آسمان در فضای معماری با بازخوانی آن در اشعار شاعران برجسته ایرانی

زهراسادات (هما) حسینی

استادیار گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قم، قم، ایران. رایانامه: zs.hosseini@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	آسمان، یکی از مظاهر طبیعت و به عنوان محل نزول برکات، همواره مورد توجه انسان‌ها بوده است. تأثیر آسمان بر ابعاد مادی، روانی و معنوی حیات انسان، در آثار بسیاری از هنرمندان از جمله شاعران و معماران بروز کرده است. بر همین اساس، این پژوهش نظری درصدد است با رویکردی کیفی، به شیوه توصیفی-تحلیلی و استدلال منطقی، با شواهدی از منابع کتابخانه‌ای، به بررسی نقش آسمان و مظاهر تجلی آن در اشعار شاعران برجسته ایرانی و تأثیر آن بر ابعاد جسمی، روانی و معنوی انسان و همچنین به بررسی میزان و نوع حضور و تجلی آسمان در اشعار برخی شعرا بپردازد. همچنین این پژوهش در پی یافتن پاسخی برای این پرسش است که صور ذهنی آسمان در اشعار شعرای برجسته، بیشتر بر کدام جنبه حیات انسان اعم از مادی، روانی و معنوی تأکید داشته و نمود آن در فضای معماری به چه صورت بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که شعرای برجسته قرون ششم تا هشتم هجری قمری از جمله انوری، خاقانی، سعدی، مولانا و حافظ، در برخی اشعار خود، ضمن تأکید بر نقش آسمان در تأمین نیازهای انسان، از بُعد مادی، روانی و معنوی، به نقش آسمان در یکی از این ابعاد، توجه و تأکید بیشتری داشته‌اند. همچنین نتیجه پژوهش نشان از آن دارد که در اشعار شعرای برجسته، بُعد معنوی آسمان نسبت به بُعد مادی و روانی، بالاترین سهم را در تأمین نیازهای انسان به خود اختصاص داده است و معماران نیز همانند شعرا، علاوه بر توجه به نیازهای مادی و روانی انسان، نیازهای معنوی او را به واسطه حضور و تجلی آسمان در فضای معماری، مورد توجه قرار داده‌اند.

واژه‌های کلیدی:

معماری، حضور و تجلی
آسمان، شعرای برجسته،
ساحت‌های حیات انسان

استناد: حسینی، زهراسادات (هما). (۱۴۰۴). «تبیین نقش آسمان در فضای معماری با بازخوانی آن در اشعار شاعران برجسته ایرانی». پژوهشنامه ادب

غنایی، ۲۳(۴۴)، ۹۵-۱۱۶.

<http://doi.org/10.22111/jllr.2024.47690.3220>

© حسینی، زهراسادات (هما).

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

معماری دارای نوعی ساختار شاعرانه بنیادی است و عنصر فضای فیزیکی به تنهایی نمی‌تواند معماری را هنرمندانه کند؛ بلکه هر اثر معماری به عنوان یک موضوع عینی، از شرایط بیرونی، حالت هنری، شخصیت انسان و بافت روانی، اجتماعی و فرهنگی اثر می‌پذیرد (شولتز، ۱۳۹۲: ۴۲). بی‌تردید همان‌طور که شعر به عنوان بخش عظیمی از ادبیات ایران، نقش و تأثیر بسزایی در معماری سنتی ایران ایفا کرده است، متقابلاً هنر معماری نیز در ادب پارسی جایگاه ویژه‌ای داشته است (پاکزاد و شعاعی، ۱۳۹۹: ۳۰). به همین دلیل، تأثیر و همبستگی این دو هنر، معماری و شعر، در اعصار مختلف مشهود است. انسان به عنوان موجودی محاط در محیط پیرامونش، مجبور به زندگی در محیط خودساخته‌ای است که به منظور فراهم کردن آسایش و آرامش در آن، نیاز به حضور یا تجلی مظاهر طبیعی در ساختار معماری آن داشته است. همین حضور مظاهر طبیعی، در ادبیات پارسی نیز همواره یکی از عوامل اثرگذار و ملموس نوشته‌ها و اشعار ادیبان و شاعران این کشور بوده است. روحیه لطیف شعرا و ادیبان، در موضوعات مختلف، در همین مظاهر طبیعی شکوفا شده و در آثارشان به نمایش گذاشته شده است. بررسی این موضوع، اهمیت حضور مظاهر طبیعی از جمله آسمان -که موضوع این پژوهش است- را در اشعار و ادبیات منظوم ایران نشان می‌دهد.

چنانچه همبستگی دو هنر شعر و معماری را از گذشته تا امروز مورد بررسی قرار دهیم، در یک چرخه رفت و برگشتی می‌توان اذعان داشت که شعر، واقعیت‌های محیطی را به صورت ذهنی بیان کرده و معماری می‌تواند بستری برای حضور و تجلی صور ذهنی در تصاویر عینی، برای پاسخگویی به نیازهای انسان از بُعد مادی، روانی و معنوی باشد. یکی از مظاهر طبیعت که گاه به صورت حقیقی و گاه به صورت نمادین در اشعار و ادبیات به کار رفته، آسمان است. شاعران بسیاری در اشعار خود به موضوع آسمان در ابعاد مختلف مادی، روانی و معنوی اشاره کرده‌اند. در این میان، اشعار برخی شاعران برجسته قرون ششم تا هشتم هجری قمری از جمله انوری، خاقانی، مولانا، سعدی و حافظ، در پژوهش پیش‌رو بررسی شده است.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

تلاش انسان در همه اعصار، برای بهبود شرایط زندگی بوده است. از آغاز پیدایش بشر بر این کره خاکی، او کوشیده تا با انتخاب سبک زندگی مناسب و یا پیروی از سبک رایج زندگی، به بهبود شرایط زندگی خود پردازد. یکی از عوامل مؤثر بر بهبود سبک و شرایط زندگی، محیط است؛ محیطی که الهام‌بخش ذهن هنرمندان و شاعران و سبب خلق محیط مصنوع همچون فضای معماری است. در این بین، نقش آسمان به عنوان مهم‌ترین و حیاتی‌ترین عنصر محیطی، در دنیای امروز کم‌رنگ شده است؛ در حالی که انسان -جانشین خداوند روی زمین- از زمان هبوطش بر این کره خاکی و استقرار در محیط، چشم بر آسمان داشته است. او زمانی که با آفریدگار خویش نیایش می‌کند -هرچند معتقد به حضور خداوند در همه جا است، چون مطابق با وعده خداوند در کتاب آسمانی: وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ (ذاریات، آیه ۲۲)، محل رزق و وعده الهی، آسمان است- سر و دستان خود را به سمت آسمان بلند می‌کند تا دعایش مورد اجابت قرار گیرد. می‌توان اذعان داشت که از دلایل مهم این نگاه نسبت به آسمان، روایت هبوط حضرت آدم و حوا از بهشت به زمین باشد؛ بدین معنا که پایین، جایی پست و بالا که نشانه‌های خداوند از جمله بیت‌المعمور در آن هویداست، محل عروج و کمال است.

یکی از مضامین مشترک در اساطیر بسیاری از ملل و اقوام دنیا، نقش پدری آسمان و مادری زمین است که در زندگی و محیط انسان‌ساخت معاصر، نقش این آسمان پدر به فراموشی سپرده شده است؛ بنابراین ایجاد احساس فضای درونی شده‌ای که به بی‌نهایت راه ندارد، انسان را تحت فشار قرار داده و در رفتارهای افراد جامعه، مسائلی گوناگونی را به وجود آورده است.

به همین سبب این پژوهش درصدد است که به این پرسش پاسخ دهد که صور ذهنی آسمان در اشعار شعرای برجسته، بیشتر بر کدام جنبه حیات انسان اعم از مادی، روانی و معنوی تأکید داشته و همچنین نمود آن در فضای معماری به چه صورت بوده است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

اگرچه درک کامل مفاهیم زیبایی‌شناختی مشکل است، از آنجاکه فهم اولیه عوامل مؤثر در ادراک خوشایندبودن محیط امکان‌پذیر است، می‌توان در حالت خوش‌بینانه بیان کرد که در دنیای ماشینی امروز که فاقد نشانه‌های آرامش و آسایش انسانی است و از طرفی منجر به تغییر الگوی رفتاری مردم شده است، بازشناسی و تحلیل ویژگی‌های هنری گذشتگان - که بتواند علاوه بر ایجاد حس آسایش و آرامش بر مخاطب، به بهبود الگوی رفتاری مردم منجر شود - موضوعی است که این تحقیق سعی دارد به‌نوعی به آن بپردازد.

یکی از مقولاتی که در هنر ایران به تجلی زیبایی منجر شده است، حضور آسمان در فضای زندگی است. مطابق با جدول سلسله‌مراتب نیازهای انسان در هرم مازلو و توجه به این نکته که نیازهای انسانی، مجموعه‌ای از نیازهای سه ساحت مادی، روانی و معنوی است، این تحقیق بیانگر آن خواهد بود که حضور آسمان در زندگی انسان و محیط ساخته‌شده توسط او، باعث پاسخگویی به هر سه ساحت مذکور است.

۱-۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر، پژوهشی نظری بوده که با رویکردی کیفی، به فهم پدیده‌ها از دیدگاهی کل‌نگر و همه‌جانبه (گروت و وانگ، ۱۳۸۶: ۱۴) پرداخته است. این پژوهش با شیوه توصیفی-تحلیلی و استدلال منطقی، به ارزیابی برخی از اشعار شعرای برجسته از نظر کیفیت و کمیت حضور آسمان در آثار و تأثیر این عنصر بر تأمین نیازهای انسان پرداخته است؛ بدین‌گونه که اشعاری از شاعران برجسته مانند انوری، خاقانی، مولانا، سعدی و حافظ که استفاده متنوع و فراوانی از واژه آسمان در اشعار خود داشته‌اند، انتخاب شده و دیدگاه آنان نسبت به ابعاد ساحت مادی، روانی و معنوی، با توجه به هرم مازلو بررسی شده است. همچنین میزان پاسخگویی آسمان به نیازهای انسان، وزن‌دهی شده است. به دلیل کثرت واژه‌های هم‌معنی «آسمان» یا استعاره از آن، در این پژوهش، در بخش پرداختن به اشعار، صرفاً واژه آسمان مورد ارزیابی قرار گرفته است؛ اما در بخشی که درباره عینی‌شدن وجود آسمان در معماری است، واژه‌های تشبیهی از آسمان مانند دایره، گنبد، مقرنس و کنگره به‌کار گرفته شده است.

۱-۴- پیشینه پژوهش

باتوجه به بررسی‌های انجام‌شده در منابع کتابخانه‌ای، به نظر رسید مطالبی هم‌راستای عنوان پژوهش حاضر به‌صورت مشخص وجود نداشته است. با این حال مطالعه امیرکلایی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «ردپای شعر در معماری و ارتباط آن‌ها با هم»، به‌صورت کلی به توصیف اشعار شعرای قدیم و جدید و تأثیر آن بر ایجاد فضای معماری و استفاده از اشعار در کتیبه‌های معماری پرداخته و وجوه مشترک این دو هنر را برجسته ساخته است. همچنین شایسته‌فر (۱۳۸۸) در مقاله «تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی»، با مطالعه و شناخت شاخصه‌های معماری و جایگاه شعر و ادبیات در دوره‌های مورد بحث، به‌نوعی به وجود تعامل در تزیینات معماری و مضامین اشعار به‌کاررفته پی برده است. پژوهش «مطالعه تطبیقی زبان مشترک شعر و معماری در قرون هفتم تا نهم ه.ق در ایران» که به قلم کربلایی حسینی غیاثوند و همکاران (۱۳۹۶) نگارش یافته است، بیانگر تأثیرات ویژگی‌های سیاسی-اجتماعی دوره مغول بر شعر و معماری ایران بوده است. خامسی هامانه (۱۳۹۲) در مقاله «جستاری در مشابهاات معماری و ادبیات»، کاربرد لفظی و معنایی بسیاری از واژگان و اصطلاحات مشترک در ادبیات و معماری از منظر صورت و معنا را ارزیابی کرده است. مقاله علّامی (۱۳۸۶) با عنوان «آسمان پدر و زمین مادر در

اساطیر ایرانی و شعر فارسی» و مقاله رضایی و خاتمی (۱۳۹۵) با عنوان «استعاره‌زدایی از واژه آسمان در اشعار کلاسیک فارسی»، حاوی ریشه‌یابی آسمان و باورهای پیرامون آن در متون کهن ایرانی و اساطیر و باورهای ملل دیگر هستند. سرانجام مقاله «ساحت‌های حیات و مراتب هنر» که از سوی نقی‌زاده (۱۳۸۰) تدوین شده است، رابطه میان ساحت‌های حیات انسانی و مراتب هنر را بررسی کرده است. او باتوجه به موضوع چندبُعدی بودن انسان و ساحت‌های حیات او مشتمل بر ساحت‌های روحانی (معنوی)، روانی (ذهنی) و مادی (فیزیکی)، به طبقه‌بندی نیازهای مختلف انسان پرداخته است. درمجموع، آنچه پژوهش نقی‌زاده را از پژوهش‌های دیگر متمایز می‌کند، علاوه بر تأثیر حضور آسمان بر سلامت روان انسان، جنبه تأمین نیازهای انسان از منظر ساحت‌های روانی و تأثیر آن در معماری از طریق حضور آسمان در اشعار بوده است.

۲- بحث

۲-۱- بررسی آسمان از منظر ساحت‌های حیات انسان

نمود آسمان در هنر، ازجمله شعر، می‌تواند بر سلامت انسان، از نظر جسمی، روانی و معنوی، تأثیرگذار باشد و اهمیت حضور و تجلی آسمان در فضای زندگی انسان‌ها را نشان دهد. برای اثبات دقیق‌تر این موضوع، هم‌پوشانی دو دیدگاه مرتبط با این موضوع ارائه شده است: یکی دیدگاه غربی و بر مبنای هرم نیازهای مازلو (۱۹۷۰-۱۹۰۸) و دیگری دیدگاه اسلامی مبتنی بر ساحت‌های وجودی انسان.

در هرم مازلو، نیازهای انسان به صورت سلسله‌مراتبی از نیازهای غریزی تا نیازهای متعالی، به شرح زیر طبقه‌بندی شده‌اند:

۱- نیازهای فیزیولوژیکی مانند آب، اکسیژن، غذا و...

۲- نیازهای امنیتی مانند امنیت، نظم و...

۳- نیاز به عشق، محبت، شادی و...

۴- نیاز به عزت نفس مانند تأیید، احترام و...

۵- نیاز خودشکوفایی و احساس معنوی

به دلیل اینکه بسیاری از مکاتب فکری، تنها بر جنبه مادی زندگی انسان تأکید داشته‌اند و سایر ابعاد وجودی انسان را نادیده گرفته‌اند، دیدگاه اسلامی، انسان را دارای سه ساحت وجودی معرفی می‌کند: مادی (فیزیکی)، روانی و روحانی (معنوی). مطابق با جدول ۱، هریک از این ساحت‌ها می‌توانند با علل چهارگانه (فاعلی، مادی، صوری و غایی) مرتبط شوند. اگر علت فاعلی، ساحت روحانی انسان باشد که در پی رفع نیازهای معنوی است، انسان مطابق با آموزه‌های قدسی عمل می‌کند. اگر علت فاعلی، ساحت روانی انسان باشد، نیازهای ذهنی و روانی در اولویت قرار می‌گیرند و انسان براساس آرای انسانی عمل خواهد کرد. اگر علت فاعلی، ساحت مادی و فیزیکی باشد، هدف، تأمین نیازهای فیزیولوژیکی خواهد بود که در این حالت، گزینه به عنوان علت فاعلی ایفای نقش می‌کند.

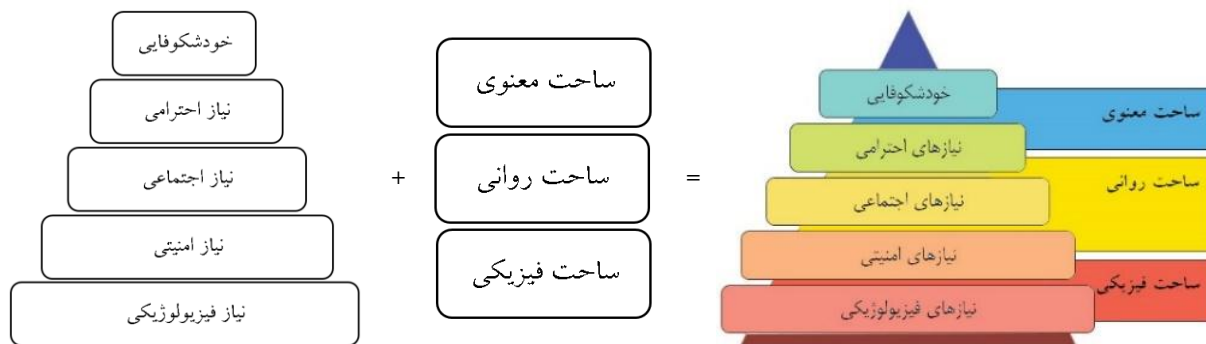
جدول ۱- روابط علل اربعه و ساحت‌های حیات انسان در ایجاد هنر براساس هر ساحت حیات

ساحت‌های حیات انسان			علت فاعلی
ساحت مادی	ساحت روانی	ساحت روحانی	
نیاز مادی و فیزیولوژیکی	نیاز روانی و ذهنی	نیاز معنوی و روحانی	
آرای مادی (غریزه)	آرای انسانی (عقل جزئی)	آرای قدسی (عقل کلی)	

ماده و قوانین مادی			علت مادی
توجه به بازدهی حداکثر اقتصادی	توجه به نشانه‌های قراردادی و طبیعت	توجه به باطن و ملکوت اشیا (آیات و سمبل‌ها)	
هنر مادی، هنر مجازی، هنر شیطانی	هنر انسانی	هنر قدسی، هنر رحمانی، هنر دینی، هنر الهی	علت صوری
تهییج و تحریک غرایز و شهوات، غفلت، لذت مادی	ارضای نیاز روانی، رفاه، برابری، تناسب و زیبایی‌های بصری، حفظ روانی	تقرب به آرمان‌های معنوی حیات، عرفان، آگاهی، علم وصول جمال روحانی، بهجت	علت غایی

(مأخذ: نقی‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۶۱)

ساحت‌های یادشده در تمامی ابعاد هستی‌شناسی انسان اهمیت دارند. درواقع انسان درطول حیات خویش علاوه‌بر تأمین نیازهای مادی (فیزیولوژیکی)، به پرورش ساحت‌های روانی و معنوی‌اش نیز می‌پردازد. به همین دلیل، بررسی حضور آسمان در فضای زندگی انسان به‌عنوان عنصری که از یک سو نیازهای مادی او را ازطریق عناصر زیستی مثل هوا، نور، باران و... تأمین می‌کند و از سوی دیگر با ویژگی‌هایی همچون رنگ، شفاف و یکدست بودن و بلندی و رفعت، بر بُعد روانی انسان تأثیر گذاشته و ایجاد آرامش روانی می‌کند، حائز اهمیت است. از بُعد معنوی و دیدگاه انسان مذهبی نیز آسمان، محل حضور خداوند و طریق ارتباط انسان با خالق اوست. بنابر آنچه گفته شد، تصویر ۱، بیانگر تلفیق ساحت‌های حیات انسان با هرم نیازهای مازلو، درجهت نشان‌دادن آمیختگی دو دیدگاه غربی و اسلامی است.

تصویر ۱- تطبیق نیازهای انسان براساس هرم مازلو با ساحت‌های انسان (منبع: نگارنده)

۲-۱- بررسی آسمان در شعر و ادب فارسی

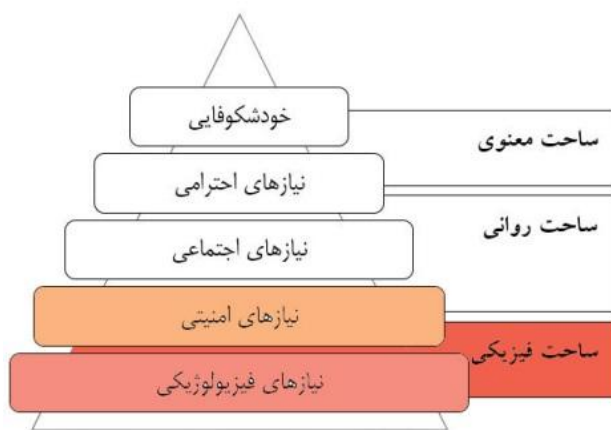
آسمان در شعر و ادب فارسی با واژه‌ها و ترکیبات گوناگونی ازجمله چرخ، فلک، گردون، گنبد گردون، ایوان سیمایی، قدح لاجوردی، فانوس خیال، فانوس گردان، قفس سیمایی، خم لاجورد، لاجورد قبا، گوی لاجورد، چتر آبگون، چادر کبود، طاق نیلوفر، بحر معلق، چتر مینا، چتر زرنگاری، تخت فیروزه، طشت نگون و... توصیف شده است. «پارسیان او را آس‌مان نام کردند، یعنی مانند آس (آسیاب)، ازجهت حرکت او» (بیرونی، ۱۳۸۷: ۵۸). در روایت‌های اساطیری، آسمان، «نخست زاده آفرینش» (فرنغ، ۱۳۶۹: ۳۹) و نماد «نرینگی و قدرت بارورکنندگی آن و ازدواجش با مام زمین است» (زمردی، ۱۳۸۲: ۵). همچنین آسمان، نام روز بیست‌وهفتم از هر ماه شمسی در ایران قدیم (معین، ۱۳۸۶: ۴۶) است و بنابر باور آنان، «آسمان‌روز»، روزی است بسیار مقدس و اگر کودکی در این روز زاده شود، به‌قول فردوسی، قدمش فرخنده خواهد بود.

با مطالعه در تاریخ و اسطوره‌ها، مشخص می‌شود که صفات و ویژگی‌هایی که شعرا به آسمان نسبت می‌دهند، تنها برآمده از ذوق شاعرانه و از مقوله استعاره نیست؛ بلکه آن در باورهای بس کهن ریشه دارد که بر محمل زبان سوار شده و به این شعرا رسیده و در شعر آنان بازتاب یافته است (رضایی و خاتمی، ۱۳۹۵: ۷۶). به نظر می‌رسد این صفات و ویژگی‌های مطرح شده در شعر شاعران برجسته، براساس نگرشی که به آسمان داشته‌اند، در سه ساحت فیزیکی (مادی)، روانی و معنوی، به معنای پاسخگویی آسمان به نیازهای فیزیولوژیکی، امنیتی، اجتماعی، احترامی و خودشکوفایی انسان بوده باشد.

بر همین اساس، معنای آسمان در نگرش شعرا برجسته قرن‌های ششم تا هشتم هجری، از منظر دیدگاه اسلامی مبتنی بر ساحت حیات انسان و دیدگاه غربی مبتنی بر نیازهای سلسله‌مراتبی هرم مازلو، به شرحی که در ادامه می‌آید، قابل تطبیق است.

۲-۱-۱- بررسی آسمان از ساحت فیزیکی (مادی) در اشعار

ساحت فیزیکی (مادی)، با نیازهای فیزیولوژیکی و امنیتی (تأمین فضای امن) در هرم مازلو قابل تطبیق است. در بسیاری از آثار شعرا مورد بحث، آسمان از بُعد فیزیکی و با اشاره به نیازهای فیزیولوژیکی و امنیتی، مطابق با تصویر ۲ مطرح شده و نگرشی مادی به آسمان وجود دارد.

تصویر ۲- نیازهای فیزیولوژیکی و امنیتی منطبق بر ساحت مادی انسان (منبع: نگارنده)

همان‌طور که در ادامه، در جدول ۲ نیز مشاهده می‌شود، حافظ با اشاره به بیت زیر، آسمان را سراسر بخشش، ایشار و مهربانی توصیف کرده است:

بر یَدِ رایِ انورِ او آسمان به صبح
جان می‌کُند فدا و کواکب نثار هم
(حافظ، ۱۳۹۳: ۳۸۴)

انوری در مدح افراد در قصایدش، گاهی صفات و رفتار برخی از آن‌ها را با معانی مختلفی به آسمان نسبت داده یا با آسمان قیاس گرفته است؛ برای مثال در بیت:

ابوعلی حسن آن مسند سمو و علو
که آفتاب جلالست و آسمان سخا
(انوری، ۱۳۹۴: ۷۴)

او بخشندگی ابوعلی حسن را به آسمان که منبع نزول برکات الهی و تأمین‌کننده نیاز و خواسته‌های زمینی است، تشبیه می‌کند. همچنین در بیت دیگری ضمن مدح صاحب ناصرالدین و تهنیت منصب او، گردش آفتاب در آسمان را به سبب وجود

او می‌داند و حتی فیض و منزلت او را برتر از آسمان دانسته است. همین امر، نشان از این دارد که آسمان، منبع فیض و برکت، نسبت به سایر عناصر طبیعی است:

گرددش آفتاب سایه‌توست زیر فیضی کز آسمان زبرست
(انوری، ۱۳۹۴: ۱۰۹)

مولانا در بیتی به بی‌نیازی انسان پس از دریافت نعمت‌ها از آسمان اشاره کرده است:
چو خوان آسمان آمد به دنیا از این پس بی‌نوایی مصلحت نیست
(مولوی، ۱۳۸۸: ۱۴۷)

نهایتاً خاقانی در شعری که با بیت زیر آغاز می‌شود، به نوعی به وجود آسمان به عنوان روزی‌دهنده اشاره کرده است که از طریق هوا، نور، گرما و باران، سبب رشد و پرورش جانداران و سلامت زمینیان می‌شود.

صبح چون جیب آسمان بگشاد هاتف صبح دم زبان بگشاد
(خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۵: ۲۸۵۷)

علاوه بر نقش آسمان در تأمین نیازهای فیزیولوژیکی، نقش آن در برآوردن نیازهای امنیتی نیز در اشعار شاعران برجسته مورد توجه قرار گرفته است. نکته حائز اهمیت آن است که همان گونه که پیش‌تر درخصوص دسته‌بندی نیازها و ساحت‌های مرتبط با آن‌ها بیان شد، برخی از نیازها در دو یا چند ساحت انسانی قابل تحلیل‌اند؛ مانند نیاز به امنیت که هم در ساحت مادی (امنیت فیزیکی) و هم در ساحت روانی (احساس آرامش و ایمنی ذهنی) جای می‌گیرد. این هم‌پوشانی در اشعار نیز قابل تشخیص و تفکیک‌پذیر است.

برای نمونه، در بیت زیر، اگرچه انوری تیرگی ابر بر فراز آسمان را مدنظر دارد، با اشاره به قوسی‌بودن آسمان و چتربودن آن برای زمین و ساکنانش، به نوعی برای آسمان، یک نقش حفاظتی برای ایجاد امنیت فیزیکی انسان درنظر گرفته است:

ایام خز و خرگه گرمست و زین سبب خرگاه آسمان همه در خز ادکنست
(انوری، ۱۳۹۴: ۱۲۳)

سعدی با نگاهی متفاوت در بیت زیر، از گردش آسمان در شبانه‌روز سخن می‌گوید و درخواست عدم تکرار آن و ثبات زمان را دارد:

ببند یک نفس ای آسمان دریچه صبح بر آفتاب که امشب خوش است با قمرم
(سعدی، ۱۳۷۹: ۵۰۱)

جدول ۲- نقش آسمان در تأمین ساحت مادی انسان بر مبنای نیازهای فیزیولوژیکی و امنیتی

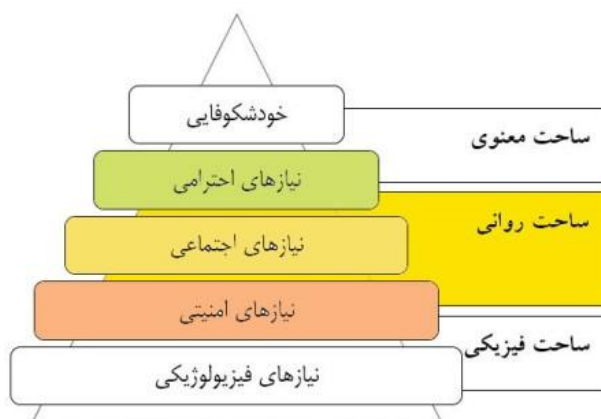
شماره	شعر	شاعر	نیاز
۱	بر یاد رای انور او آسمان به صبح/ جان می‌کند فدا و کواکب نثار هم	حافظ	فیزیولوژیکی
۲	ابوعلی حسن آن مسند سمو و علو/ که آفتاب جلالست و آسمان سخا	انوری	
۳	گردش آفتاب سایهٔ توست/ زیر فیضی کز آسمان زبرست		
۴	ایام خز و خرگه گرمست و زین سبب/ خرگاه آسمان همه در خز ادکنست		امنیتی

۵	چو خوان آسمان آمد به دنیا/ از این پس بی‌نوایی مصلحت نیست	مولانا	فیزیولوژیکی
۶	صبح چون جیب آسمان بگشاد/ هاتف صبح‌دم زبان بگشاد	خاقانی	فیزیولوژیکی
۷	ببند یک نفس ای آسمان دریچه صبح/ بر آفتاب که امشب خوش است با قمرم	سعدی	امنیتی

(منبع: نگارنده)

۲-۱-۲- بررسی آسمان از ساحت روانی در اشعار

باتوجه به ساحت روانی آسمان، نقش آن در تأثیرگذاری بر روان انسان و ایجاد آرامش روانی، از طریق تأمین نیازهای امنیتی، اجتماعی و احترامی، مطابق با تصویر ۳، در اشعار بسیاری از شعرا مشاهده می‌شود.

تصویر ۳- نیازهای امنیتی و اجتماعی و احترامی منطبق بر ساحت روانی انسان (منبع: نگارنده)

انوری در ابیات زیر، ضمن مدح یک انسان، به نقش آسمان به عنوان حامی و پشتیبان روانی انسان اشاره می‌کند. باتوجه به نمادشناسی و نقش پدری آسمان و مادری زمین، می‌توان اذعان داشت که آسمان در این بیت، علاوه بر نقش پدری، نقش مادری نیز پیدا کرده و آغوش حمایت خود را بر انسان می‌گستراند.

خواجۀ اختران غلام تو گشت
عرصۀ آسمان زمین تو باد
(انوری، ۱۳۹۴: ۱۴۴)

صبح تیغیش چو از نیام بتافت
آفتاب آسمان حصار گرفت
(همان، ۱۲۹)

باتوجه به بیت زیر از مولانا که اشاره به دعای آسمان در حفظ از چشم زخم دارد، می‌توان اذعان داشت که آسمان در صدد نگهداری و حفظ انسان است.

از جان گذشته صد درج هم در طرب هم در فرج
می‌کرد اشارت آسمان کای چشم بد دور از شما
(مولوی، ۱۳۸۸: ۳۱)

همچنین انوری در بیت زیر، با اشاره به شادی بخشی آسمان در ناامیدی، تأمین نیازهای روانی انسان توسط آسمان را از بُعد اجتماعی به تصویر می‌کشد.

وز نوای پاسبان نوبتش هر نیم شب در دماغ آسمان از نغمت خوش سور باد
(انوری، ۱۳۹۴: ۱۳۶)

به همین ترتیب، او در جایی دیگر از عدالت آسمان در بُعد اجتماعی ساحت روانی انسان سخن می‌گوید:
میزان آسمان را عدلش عدیل گشت سلطان اختران را رایش نظیر باد
(همان: ۱۳۷)

مولانا با بیت زیر، از ارتباط گرفتن با آسمان در بُعد اجتماعی سخن می‌گوید.
بر روی زمین نشسته باشم خوش احوال زمین بر آسمان گویم
(مولوی، ۱۳۸۸: ۳۱)

زیبایی آسمان پر از ستارگان و تأثیرگذاری آن بر بُعد زیبایی‌شناسی و به تبع آن، آرامش روانی حاصل از درک زیبایی، در اشعار انوری و مولانا به تصویر کشیده شده است:

به شبه باغ شود آسمان به وقت غروب به شکل چرخ شود بوستان به وقت سحر
(انوری، ۱۳۹۴: ۲۰۴)

پرنور شو چون آسمان، سرسبز شو چون بوستان شو آشنا چون ماهیان، کان بحر عمان می‌رسد
(مولوی، ۱۳۸۸: ۲۱۵)

خاقانی نیز در بیت زیر، بخش دیگری از ساحت‌های روانی آسمان و تأثیرگذاری آن بر ابعاد وجودی انسان را بیان کرده است.

زین سپس بر آسمان جوییم اهل زان که بر روی زمین جستیم نیست
(خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۵: ۲۸۵۲)

در بُعد تأمین نیازهای روانی از منظر احترامی نیز اشاره به بخشندگی بی‌حد و حصر آسمان که هر آنچه دارد، سخاوتمندانه در اختیار انسان قرار می‌دهد، در بیت زیر نمایان است:

گنج قدر ز مایه تهی کرد آسمان تا خاک را به برگ و نوا کرد روزگار
(انوری، ۱۳۹۴: ۱۷۷)

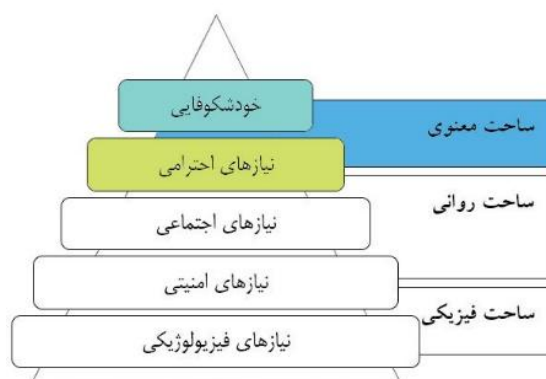
جدول ۳- نقش آسمان در تأمین ساحت روانی بر مبنای نیازهای امنیتی، اجتماعی و احترامی (منبع: نگارنده)

شماره	شعر	شاعر	نیاز
۸	خواجه اختران غلام تو گشت/ عرصه آسمان زمین تو باد	انوری	امنیتی
۹	صبع تیغیش چو از نیام بنافت/ آفتاب آسمان حصار گرفت		
۱۰	وز نوای پاسبان نوبتش هر نیم شب/ در دماغ آسمان از نغمت خوش سور باد		اجتماعی
۱۱	میزان آسمان را عدلش عدیل گشت/ سلطان اختران را رایش نظیر باد		
۱۲	به شبه باغ شود آسمان به وقت غروب/ به شکل چرخ شود بوستان به وقت سحر		
۱۳	گنج قدر ز مایه تهی کرد آسمان/ تا خاک را به برگ و نوا کرد روزگار	مولوی	احترامی
۱۴	از جان گذشته صد درج، هم در طرب هم در فرج/ می‌کرد اشارت آسمان، کای چشم بد دور از شما		امنیتی

اجتماعی		بر روی زمین نشسته باشم خوش / احوال زمین بر آسمان گویم	۱۵
		پرنور شو چون آسمان سرسبز شو چون بوستان / شو آشنا چون ماهیان کان بحر عمان می‌رسد	۱۶
احترامی	خاقانی	زین سپس بر آسمان جوییم اهل / زان که بر روی زمین جستیم نیست	۱۷

۲-۱-۳- بررسی آسمان از ساحت معنوی در اشعار

در نهایت آسمان در ساحت معنوی، با ایجاد انگیزه در انسان برای احترام فردی و اجتماعی، عزت نفس، خودشکوفایی و برقراری ارتباط با عالم بالا، زمینه‌ساز تأمین همه نیازهای مادی و معنوی انسان می‌شود. این جنبه مطابق با تصویر ۴، در آثار بسیاری از شعرای برجسته مشاهده می‌شود.

تصویر ۴- نیازهای احترامی و خودشکوفایی منطبق بر ساحت معنوی انسان (منبع: نگارنده)

در این میان، همان‌طور که در جدول ۴ نیز آمده است، مولانا بیشترین سهم را در بیان جلوه‌گری آسمان در مقام خدایی دارد. همچنین سعدی در بیت زیر، با عبارت «قضای آسمانی»، بر نقش آسمان در سرنوشت و حکم الهی تأکید می‌کند:

عقل را با عشق خوبان طاقت سرپنجه نیست با قضای آسمانی برنتابد جهد مرد
(سعدی، ۱۳۷۹: ۴۱۸)

حافظ در بیت زیر، از تقدیر آسمانی و رقم خوردن مقدرات انسان توسط آسمان یا خدای آسمان‌ها می‌گوید:

مرا مهر سیه‌چشمان ز سر بیرون نخواهد شد قضای آسمان است این و دیگرگون نخواهد شد
(سعدی، ۱۳۹۳: ۱۷۸)

مولانا با بیان رشد کمال انسانی و دستیابی به عالم ملکوت، در بیت زیر، تقدیر مقدرشده توسط آسمان را به چالش می‌کشد.

با خار بودی هم‌نشین، چون عقل با جانی قرین بر آسمان رو از زمین، منزل به منزل تا لقا
(مولوی، ۱۳۸۸: ۲۲)

او و سعدی و خاقانی و حافظ، در ابیات زیر به‌صورت هم‌صدا بر این باورند که آسمان، عالم ملکوت و مکانی ماورای طبیعت است که انسان می‌تواند با توجه، توکل، توسل و ارتباط گرفتن با آن، از درون، گذر کرده و به عالم بالا متصل شود.

چندان دعا کن در نهان، چندان بنال اندر شبان	کز گنبدِ هفت‌آسمان در گوش تو آید صدا (مولوی، ۱۳۸۸: ۱۸)
آن نافه مشک را به دست آر	بشکاف تو ناف آسمان را (همان: ۶۹)
چو نظر کنی به بالا سوی آسمان اعلا	دو هزار در ز رحمت ز بهشت باز گردد (همان: ۲۹۹)
با خدا باش و نصرت از وی خواه	که مددِ ده‌ها ز آسمان آمد (همان: ۳۸۳)
ز آسمان بگذرم ار بر منت افتد نظری	ذره تا مهر نبیند به ثریا نرسد (سعدی، ۱۳۷۹: ۴۲۷)
بر من درت گشاید درهای آسمان را	زین در نگردم ایرا زین به دری ندارم (خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۵: ۲۸۳۰)
هلالی شد تنم زین غم که با طغرای ابرویش	که باشد مه که بنماید ز طاق آسمان ابرو (حافظ، ۱۳۹۳: ۴۳۴)

و به قول مولانا:

ره آسمان درون است پر عشق را بجنبان	پر عشق چون قوی شد غم نردبان نماند (مولوی، ۱۳۸۸: ۳۰۱)
------------------------------------	---

بنابراین انسان به مراتب عالی دست یافته و چنان می‌شود که همه وجودش یک‌صدا می‌خواند:

پر کنم شکر آسمان و زمین	چون زمین بودم آسمانم کرد (همان: ۳۷۹)
-------------------------	---

جدول ۴- نقش آسمان در تأمین ساحت معنوی بر مبنای نیازهای احترامی و خودشکوفایی (منبع: نگارنده)

شماره	شعر	شاعر	نوع نیاز
۱۸	عقل را با عشق خوبان طاقت سرپنجه نیست/ با قضای آسمانی برتابد جهد مرد	سعدی	احترامی
۱۹	ز آسمان بگذرم ار بر منت افتد نظری/ ذره تا مهر نبیند به ثریا نرسد		خودشکوفایی
۲۰	مرا مهر سیه‌چشمان ز سر بیرون نخواهد شد/ قضای آسمان است این و دیگرگون نخواهد شد	حافظ	احترامی
۲۱	هلالی شد تنم زین غم که با طغرای ابرویش/ که باشد مه که بنماید ز طاق آسمان ابرو		خودشکوفایی
۲۲	بر من درت گشاید درهای آسمان را/ زین در نگردم ایرا زین به دری ندارم	خاقانی	خودشکوفایی
۲۳	با خار بودی هم‌نشین چون عقل با جانی قرین/ بر آسمان رو از زمین منزل به منزل تا لقا	مولانا	احترامی
۲۴	چندان دعا کن در نهان چندان بنال اندر شبان/ کز گنبد هفت‌آسمان در گوش تو آید صدا		
۲۵	با خدا باش و نصرت از وی خواه/ که مددِ ده‌ها ز آسمان آمد		
۲۶	چو نظر کنی به بالا سوی آسمان اعلا/ دو هزار در ز رحمت ز بهشت باز گردد		
۲۷	آن نافه مشک را به دست آر/ بشکاف تو ناف آسمان را		

۲۸	ره آسمان درون است پر عشق را بجنبان/ پر عشق چون قوی شد غم نردبان نماند
۲۹	پر کنم شکر آسمان و زمین/ چون زمین بودم آسمانم کرد

۲-۲- تجلی آسمان در شعر و فضای معماری

انسان، برخلاف بسیاری از جانداران، برای دستیابی به آسایش و امنیت مطلوب، همواره نیازمند ایجاد محیطی مناسب برای زندگی بوده است. از گذشته‌های دور، سکونت در غارها یا ساخت سرپناه‌های ابتدایی، نخستین تلاش‌های او برای فراهم آوردن محیطی ایمن و قابل تحمل در برابر شرایط طبیعی بوده است. با گذر زمان و طی مسیر تکامل فضاهای انسان‌ساخت، تلاش انسان برای ایجاد محیطی هماهنگ با نیازهای جسمی، روانی و معنوی‌اش، شکل پیچیده‌تری به خود گرفته است. در عین حال، باتوجه به اینکه در تمامی اعصار، محیط طبیعی همواره بخشی جدایی‌ناپذیر از محیط ساخته‌شده انسان بوده است، تجسم عناصر آن -از جمله آسمان- در فضاهای زیستی، اهمیتی ویژه یافته است. همان‌گونه که پیش‌تر نیز بیان شد، آسمان در باورهای اساطیری، نماد پدر بوده و فقدان آن در فضای زندگی، نوعی محرومیت از محبت، حمایت و توجه پدرانه تلقی می‌شود؛ موضوعی که می‌تواند منجر به بروز بحران‌های روحی و روانی در انسان شود. از این‌رو، در معماری، تجلی آسمان در فضا -چه به صورت عینی از طریق ساخت عناصری همچون حیاط، ایوان، پنجره و نورگیر و چه به صورت نمادین از طریق ساختارهایی با بار استعاری- همواره مورد توجه بوده تا ارتباط انسان با آسمان پدر و عناصر طبیعی، حفظ شده و سلامت روح و روان او تضمین شود.

علاوه بر این، آسمان از گذشته‌های دور برای انسان ابتدایی، نماد نوعی قداست و عظمت لایتناهی بوده است و این امر به تدریج موجب تصور وجود خدایانی در اوج آسمان‌ها شد.

در معماری سنتی فضای زیستی انسان‌ساخت، یکی از آشکالی که آسمان با آن نمود پیدا می‌کند، دایره است. دایره کامل‌ترین شکل هندسی و از هر جهت نسبت به مرکز خود متقارن است. رمز بی‌کرائگی، روح لایتناهی عالم، وحدت تقسیم‌ناپذیر مبدأ اعلی، گردش آسمان و تصویری از ابدیت است. «دایره مهم‌ترین صورت رمزی برای تجسم امر وحدت و یکپارچگی در نظام عالم هستی است. وحدت نظام هستی، رمز تجلی ذات الهی در پیکر عالم است. وحدت در کثرت؛ یعنی گذار از وحدت بسیط و نامتکثر و صورت هندسی دایره همراه با اشکال هندسی منتظم محاط در آن و یا چندوجهی‌های منتظم محاط در یک گره، کامل‌ترین صورت را برای بیان این مفاهیم فراهم می‌آورد. مرتبه «کثرت» اشاره به مقام و مرتبه «واحدیت» و ظهور اسماء متکثره خداوند دارد» (اکبری و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۴). از آنجاکه «شکل مدور، نمودار یکی از مهم‌ترین جهات زندگی، یعنی وحدت و کلیت و شگفتی و کمال است» (دوبوکور، ۱۳۷۶: ۷۷)، آسمان نیز -که بر مبنای باورهای اساطیری، نماد کمال و مظهر تعالی است- به شکل مدور در اشعار و ادبیات فارسی مطرح شده است. انوری در بسیاری از ابیات، دایره را نشان آسمان و بنیان هستی می‌داند:

قدرت برون بماند چون بنای کن فکان بنهاد اساس دایره کردار روزگار

(انوری، ۱۳۹۴: ۱۷۸)

شعرای دیگری چون مولانا نیز در ابیاتی مانند بیت زیر، دایره را نشان وحدت وجود، تجدد حیات و بازگشت به مبدأ می‌دانند.

گر عطارد ز پی دایره و نقطه او همچو پرگار دوانست به سر می‌رسدش

(مولوی، ۱۳۸۸: ۴۸۴)

خاقانی در بیت زیر که در مدح پیامبر سروده (و البته در ابیاتی دیگر)، دایره را نشان منشأ آفرینش روزگار، یعنی آسمان دانسته و آن را نقطه شروع هستی می‌داند.

از خط هستی نخست نقطه دل زاد و بس لیک نه در دایره است نقطه پنهان او
(خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۳: ۱۶۰۹)

علاوه بر آن، ساختارهای مقرنس، بازتابی از نمونه‌های مثالی آسمانی، تجلی نزول مأوای آسمانی به‌سوی زمین و تبلور جوهر آسمانی یا اثر در قالب زمینی است (نصر، ۱۳۷۵: ۶۲). در معماری اسلامی، پیوستگی میان گنبد و فضای مکعب زیر آن، از طریق ایجاد مقرنس دیده می‌شود. فضای ابداعی مقرنس، مظهري از نسبت آسمان و زمین است. گنبد، همچون مظهر آسمان، فضای مکعب زیر آن، همچون مظهر زمین و قوس مقرنس‌کاری‌شده، همانند حلقه واسط آسمان و زمین تلقی می‌شوند (مددپور، ۱۳۷۴: ۲۶۹).

واژه مقرنس بارها در اشعار حافظ تکرار شده که مراد از آن در همه موارد، آسمان و روزگار است.
فتنه می‌بارد از این سقف مقرنس برخیز تا به میخانه پناه از همه آفات بریم
(حافظ، ۱۳۹۳: ۳۹۴)

مولانا و خاقانی همچنین در مواردی واژه مقرنس را به‌جای آسمان به‌کار برده‌اند:
ما قصر و چارطاق بر این عرصه فنا چون عاد و چون ثمود مقرنس نمی‌کنیم
(مولوی، ۱۳۸۸: ۶۴۹)
این روی آینه‌ست این یوسف در او بتابد بیگانه پشت باشد هر چند شد مقرنس
(همان، ۴۷۱)
جفت مقوس او چون جفت طاق ابرو طاق مقرنس او چون خم طوق پیکر
(خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۳: ۱۵۸۰)

علاوه بر مقرنس، گنبد نیز که نمادی از آسمان است، در اغلب اشعار شاعران، به‌معنای آسمان و روزگار است.

گفتم این جام جهان‌بین به تو کی داد حکیم؟ گفت آن روز که این گنبد مینا می‌کرد
(حافظ، ۱۳۹۳: ۱۵۶)

درواقع حافظ به‌کرات از لفظ گنبد، برای آسمان استفاده کرده که این نشان از پیوند قوی میان معنای گنبد و آسمان، در آن عصر دارد (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۳). «معماری، ساختار و وضع بخش‌های مختلف غالب ابنیه‌ای که برحسب معیارهای سنتی ساخته شده‌اند، معنایی کیهانی دارند. بدین‌گونه که گنبد، همچون بیت زیر، نمودار طاق آسمان، مکان متعال و جایگاه قدرت و دیمومت و قداست است» (دوبوکور، ۱۳۷۶: ۱۰۴).

از صدای سخن عشق ندیدم خوش‌تر یادگاری که در این گنبد دوار بماند
(حافظ، ۱۳۹۳: ۱۹۳)

ساختار گنبد، گذشته از اینکه یک فضای داخلی وسیع و بدون مانع را برای انجام مراسم دینی و مقاصد عملی دیگر فراهم می‌سازد، به‌طور کاملاً آگاهانه، تداعی‌کننده طاق آسمان است. همچنین در این ساختار، نقوش گل و بته و نقوش اشکال هندسی، به‌عنوان اجزایی از یک کل بی‌نهایت و قابل‌امتداد، به‌کار گرفته شده‌اند (پوپ، ۱۳۶۵: ۱۵۵-۱۵۶). ابیات زیر همگی بیانگر نقش گنبد به‌جای آسمان هستند.

ما در جهان موافقت کس نمی‌کنیم	ما خانه زیر گنبد اطلس نمی‌کنیم (مولوی، ۱۳۸۸: ۶۴۹)
لوحتش الله از قد و بالای آن سرو سهی	زانکه همتایش به زیر گنبد دوار نیست (سعدی، ۱۳۷۹: ۴۰۳)
مرکز خاکی نبود جای تو	مرتبه گنبد گردان طلب (خاقانی، ۱۴۰۱، ج ۵: ۲۸۳۱)
چون قضای گنبد فیروزگون	همتت بر کارها پیروز باد (انوری، ۱۳۹۴: ۱۳۸)

همچنین حافظ در چهار نوبت از واژه «کنگره» در دیوان خود استفاده کرده است که در همه موارد، کنگره در بالاترین نقطه از کاخ و یا جزئی از آسمان متصور شده است. می‌توان پنداشت که در عصر شاعر، احتمالاً از کنگره تنها در فوقانی‌ترین قسمت بناها و یا کاخ‌ها استفاده می‌شده است که حافظ در مضامین خود مدام به آن اشاره دارد (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۶). مثلاً در بیت زیر، کنگره جزئی از آسمان است:

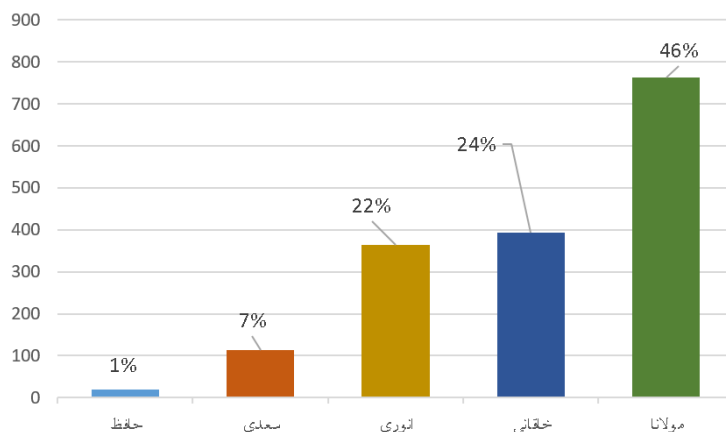
حافظ چو ره به کنگره کاخ وصل نیست	با خاک آستانه این در به سر بریم (حافظ، ۱۳۹۳: ۳۹۵)
----------------------------------	--

بر همین اساس می‌توان اذعان داشت که فراوانی واژه‌های معادل آسمان در اشعار شعرای برجسته و تجسم عینی آن توسط معماران سنتی، بیانگر اهمیت آسمان در زندگی انسان و تأثیر آن بر سلامت جسمی، روانی و معنوی انسان بوده و بر حضور آن در فضای زندگی انسان معاصر نیز تأکید می‌کند.

۳- نتیجه‌گیری

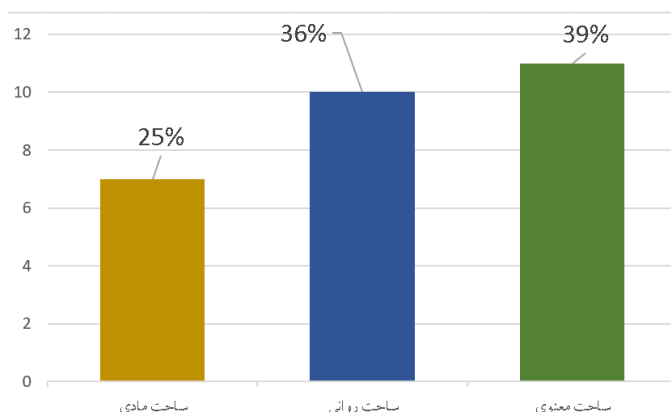
آسمان، از زمان پیدایش انسان، همیشه مظهر رمز و راز بوده و در تمام ادیان، اساطیر ملل و نگرش انسان بدوی تا انسان معاصر، مظهر بی‌کرانگی و عظمت و قدرت بوده است. این نگرش، آسمان را در تجربه‌های غیردینی و غیراسطوره‌ای، به پدیده‌ای رمزآلود و دور از دسترس بدل کرده و در تجارب دینی و باورهای اسطوره‌ای، علاوه‌بر آن، به عنصری مقدس و جایگاه خدایان نیز ارتقا داده است. به همین دلیل، حضور آسمان در آثار هنری هنرمندان از گذشته تا امروز به‌وفور مشهود بوده و الهام‌بخش بسیاری از آنان در خلق آثار بوده است. در این میان، شعر و معماری به‌عنوان دو هنر درخشان، پیوندی ژرف و دوسویه دارند. شعر، واقعیت‌های محیطی را به‌صورت ذهنی بیان می‌کند و معماری می‌تواند بستر تجلی صور ذهنی در تصاویر عینی را برای پاسخگویی به نیازهای انسان از بُعد مادی، روانی و معنوی فراهم آورد.

مطابق با بررسی‌های انجام‌شده، نمودار ۱، میزان فراوانی واژه «آسمان» را در اشعار شعرای برجسته قرن‌های ششم تا هشتم هجری نشان می‌دهد که در این میان، مولانا با ۴۶٪، خاقانی ۲۴٪، انوری ۲۲٪، سعدی ۷٪ و حافظ ۱٪، به‌ترتیب بیشترین تا کمترین سهم استفاده از این واژه را در اشعار خود دارا هستند.

نمودار ۱- وزن‌دهی نمودار فراوانی استفاده از واژه آسمان در اشعار شعرای برجسته قرون ششم تا هشتم هجری

همچنین با بررسی نقش آسمان و مظاهر تجلی آن در اشعار شاعران برجسته و تأثیر حیاتی آن بر روان انسان، جدول ۵ که بیانگر وزن‌دهی میزان حضور آسمان در اشعار ایرانی از منظر ساحت‌های مادی، روانی و معنوی است، ارائه شده است. افزون بر آن، مطابق با نمودار ۲، میزان حضور آسمان در ساحت مادی و فیزیکی، ۲۵ درصد، در تأمین ساحت روانی، ۳۶ درصد و در تأمین ساحت معنوی، ۳۹ درصد است. از میان شعرا، انوری بیش از همه به جنبه مادی و روانی آسمان توجه داشته و مولانا بیشترین نگاه معنوی را به آسمان دارد.

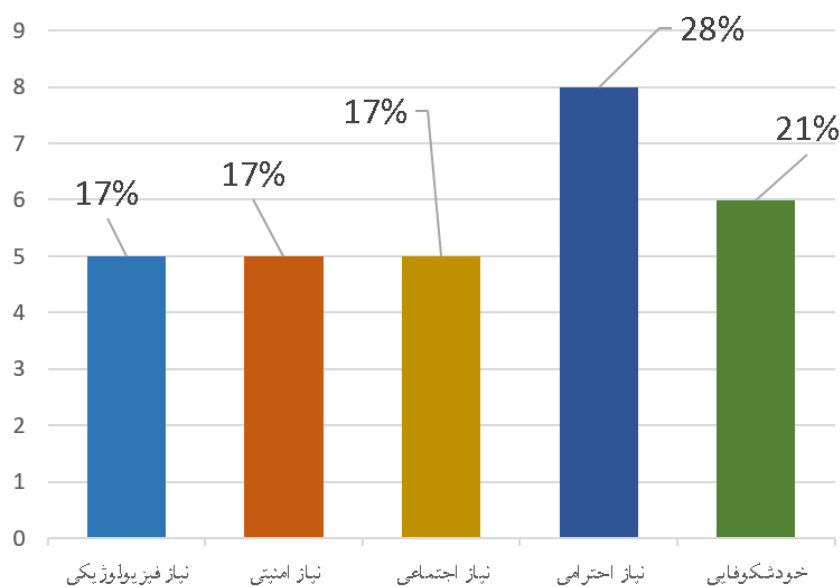
نمودار ۲- وزن‌دهی نمودار فراوانی معنای آسمان از منظر ساحات و ابعاد حیات انسان در اشعار شعرای برجسته قرون ششم تا هشتم هجری

جدول ۵- وزن‌دهی میزان حضور آسمان در اشعار شعرای برجسته قرون ششم تا هشتم از منظر ساحت‌های مادی، روانی و معنوی

وزن کل	وزن خالص	شاعران	شماره اشعار	نماد عینی (معماری)	نماد ذهنی (شعر)	معیار	
۲۵٪	۱۸٪	انوری	۲ و ۳	حیات	روزی‌رسانی	فیزیولوژیکی	بعد مادی
		حافظ	۱				
		خاقانی	۶				

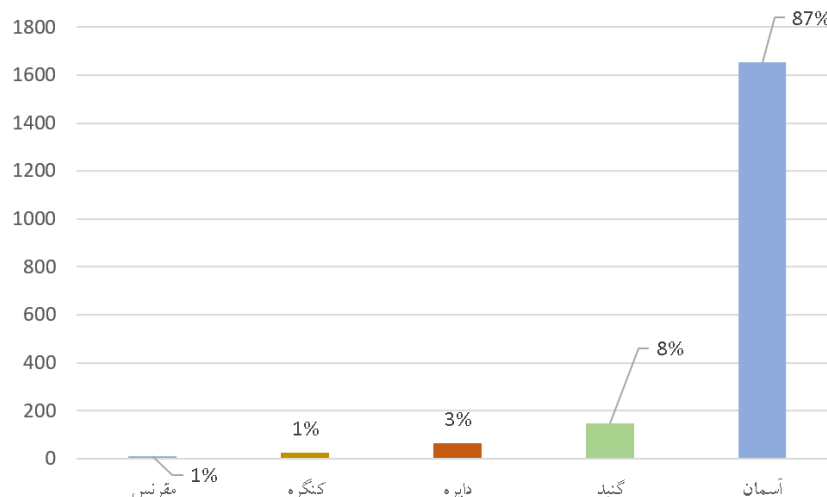
		مولانا	۵				
	۷٪	انوری	۴	ایوان، مقرنس	حصار و سایه	امنیتی	
		سعدی	۷				
۳۶٪	۱۱٪	انوری	۸ و ۹		آرامش		بُعد روانی
		مولانا	۱۴				
	۱۸٪	انوری	۱۰ تا ۱۲	کنگره-مقرنس	شادی بخشی	اجتماعی	
		مولانا	۱۵ و ۱۶				
	۷٪	انوری	۱۳		بخشندگی-نزدیکی		
		خاقانی	۱۷				
۳۹٪	۱۸٪	حافظ	۲۰	حیات-گنبد	محل استجابت دعا	احترامی	بُعد معنوی
		سعدی	۱۸				
		مولانا	۲۳ تا ۲۶				
	۲۱٪	حافظ	۲۱	گنبد	رشد انسان و عبور از عالم ملکوت	خودشکوفایی	
		خاقانی	۲۲				
		سعدی	۱۹				
		مولانا	۲۷ تا ۲۹				

همچنین مطابق با نمودار ۳، میزان معنای آسمان در تأمین نیازهای فیزیولوژیکی، نیازهای امنیتی و نیازهای اجتماعی، به‌طور مساوی و برابر ۱۷٪، نیازهای احترامی ۲۸٪ و خودشکوفایی ۲۱٪ ارزیابی شده است.

نمودار ۳- وزن‌دهی نمودار فراوانی معنای آسمان از منظر نیازهای سلسله‌مراتبی هرم مازلو در اشعار شعرای برجسته قرون ششم تا

در نتیجه می‌توان اذعان داشت که شعرای برجسته قرون ششم تا هشتم هجری، حضور و تجلی مادی، روانی و معنوی آسمان را -مطابق با نمودار ۴- به ترتیب از طریق قاب آسمان در حیاط‌ها و ایوان‌ها (۸۷ درصد)، گنبد‌ها (۸ درصد)، دایره (۳ درصد) و کنگره و مقرنس (هرکدام ۱ درصد) به تصویر کشیده‌اند. این بازتاب‌ها، از پایین‌ترین سطوح نیاز انسانی مطابق با هرم مازلو، یعنی نیاز فیزیولوژیکی، تا بالاترین سطح آن، یعنی خودشکوفایی را دربر می‌گیرد. بر همین اساس و باتوجه به پیوستگی هنرهای هفت‌گانه، معماران سنتی نیز این مفاهیم را به صورت عینی در فضای معماری متجلی کرده‌اند.

نمودار ۴- وزن‌دهی نمودار فراوانی واژه آسمان و واژه‌های معادل آن در معماری از منظر نیازهای سلسله‌مراتبی هرم مازلو

همچنین پیشنهاد می‌شود باتوجه به اهمیت حضور آسمان در زندگی انسان، موضوعاتی از قبیل: ارتباط حضور آسمان در فضای معماری و اشعار معاصر و نیز تأثیر واژه‌های هم‌معنی آسمان در اشعار بر شکل‌گیری ایده طراحی نشانه‌های تجلی آسمان در معماری، در پژوهش‌های آتی مورد بررسی قرار گیرد.

۴- منابع

قرآن کریم.

اکبری، فاطمه؛ پورنامداریان، تقی؛ شیرازی، علی‌اصغر؛ آیت‌اللهی، حبیب. (۱۳۸۹). معرفت روحانی و رمزهای هندسی، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی، دوره چهارم، شماره ۱۳، صص ۱-۲۲.

امیرکلایی، ابراهیم؛ تقوی، الهام؛ سنایی، زهره. (۱۳۹۳). ردپای شعر در معماری و ارتباط آن‌ها باهم، دومین کنگره بین‌المللی سازه، معماری و توسعه شهری.

انوری، محمد بن محمد. (۱۳۹۴). دیوان انوری، به تصحیح پرویز بابایی، تهران: انتشارات نگاه.

بیرونی خوارزمی، ابوریحان محمد ابن احمد. (۱۳۸۷). التفهیم لاولئ صناعه التنجیم، تهران: شرکت نشر هما.

پاکزاد، مهری؛ شعاعی، مالک. (۱۳۹۹). سیر کاربرد و جلوه‌های ادبی دو واژه معمار و معماری (در شعر کلاسیک فارسی از آغاز تا جامی)، پژوهشنامه ادب غنایی، دوره هجدهم، شماره ۳۴، صص ۲۹-۴۶.

پوپ، آرتور. (۱۳۶۵). معماری ایران پیروزی شکل و رنگ. ترجمه: کرامت الله افسر، تهران: انتشارات یساولی.

حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۳). دیوان حافظ، به تصحیح غنی قزوینی، تهران: انتشارات ققنوس.

خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی. (۱۴۰۱). دیوان خاقانی شروانی، به تصحیح محمدرضا برزگر خالقی، تهران: انتشارات زوار.

خامسی هامانه، فخرالسادات. (۱۳۹۲). جستاری در مشابیهات معماری و ادبیات، چیدمان، دوره دوم، شماره ۴، صص ۱۶۷-۱۶۰.

دوبوکور، مونیک. (۱۳۷۶). رمزهای زنده جان، ترجمه جلال ستاری. تهران: نشر مرکز.
رضایی، مهدی؛ خاتمی، سید هاشم. (۱۳۹۵). استعاره‌زدایی از واژه آسمان در اشعار کلاسیک فارسی، شعر پژوهشی (بوستان ادب)، دوره هشتم، شماره ۲۹، صص ۷۱-۹۴.

زمردی، حمیرا. (۱۳۸۲). نقد تطبیقی ادیان و اساطیر. تهران: زوار.
سعدی، مشرف‌الدین مصلح. (۱۳۷۹). کلیات سعدی، به تصحیح بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان.
شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۸). تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی، مطالعات هنر اسلامی، دوره ششم، شماره ۱۱، صص ۷۹-۱۰۴.

شولتز، کریستین نوربرگ. (۱۳۹۲). روح مکان، ترجمه محمدرضا شیرازی، تهران: انتشارات رخ داد نو.
علّامی، ذوالفقار. (۱۳۸۶). آسمان پدر و زمین مادر در اساطیر ایرانی و شعر فارسی، نشریه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، دوره هفدهم، شماره ۶۶، صص ۱۱۹-۱۴۴.

فرنبرگ، دادگی. (۱۳۶۹). بندهشن، ترجمه مهرداد بهار. تهران: انتشارات توس.
کربلایی حسینی غیاثوند، ابوالفضل؛ آیوازیان، سیمون؛ شکاری، سمیه. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی زبان مشترک شعر و معماری در قرون هفتم تا نهم ه.ق در ایران، انجمن علمی معماری و شهرسازی، دوره هشتم، شماره ۱۳، صص ۱۸۱-۱۹۵.
گروت، لیندا و وانگ، دیوید. (۱۳۸۶). روش‌های تحقیق در معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: دانشگاه تهران.
مددپور، محمد. (۱۳۷۴). تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معین، تهران: انتشارات زرین.

موسوی حاجی، سید رسول؛ شریفی، مصطفی؛ و شفیع‌فر، فرزاد. (۱۳۹۱). رویکردی باستان‌شناسانه به بازشناسی مفاهیم کاربردی و معنوی عناصر معماری دوران اسلامی بر پایه دیوان اشعار حافظ شیرازی، نامه باستان‌شناسی، دوره دوم، شماره ۳، صص ۴۵-۶۰.

مولوی رومی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۸). کلیات شمس تبریزی، به تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: پیام عدالت.
نصر، سید حسین. (۱۳۷۵). هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۰). ساحت‌های حیات و مراتب هنر، نامه فرهنگ، دوره نهم، شماره ۴۲، صص ۱۵۷-۱۶۷.